

Недялка Драганова Цанкова-Людсканова

СВИДЕТЕЛКА НА ДВЕ ЕПОХИ

СПОМЕНИ

София, 2020

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© М. Куманов, А. Златева – съставителство, 2020

М. Куманов – предговор

А. Златева – разчитане на текста и обяснителни бележки

Славейка Василева – показалци

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2020

ISBN 978-619-01-0626-5

НЕДЯЛКА ЦАНКОВА-ЛЮДСКАНОВА

СВИДЕТЕЛКА НА ДВЕ ЕПОХИ

СПОМЕНИ

Съставителство

М. Куманов

А. Златева

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (Милен Куманов).....	9
Предисловие	15
Бележки към Предисловието	17
Глава I.....	19
Александър К. Людсканов. Детство. Учение в „Робърт колеж“ и в Медицинския факултет на Новоросийския университет. Болестта му в Цариград и Одеса. Освободителната война Назначението му при княз Черкаски. Отиването му на фронта и зачисляването при генерал М. Д. Скобелев. Ловча, Плевна, Шипка, Одрин, Сан Стефано. Рекогностировката на Цариград. Делегат на Таттар-Пазарджишкия окръг.	
Бележки към първа глава.....	32
Глава II	37
Родословието на Драган Цанков. Образованието му. Начало на обществената деятелност в 1843 г. Обучение в Духовната академия в Киев. Деятелност в периода 1845–1956 г. Началото на борбата на Драган Цанков с Унията в Рим. Богатството на Радка поп Станчева от Сливен. При Драган Цанков в Цариград. Венчаването им. Раждането ми в Свищов. Кръщението ми от Букурещкия католически владика. Праобразът на бъдещите „предатели“ и „патриоти“ Др. Цанков моавин във Видин, член в Русенския апелативен съд, учител и адвокат. Моето образование. Републиканските ми убеждения. Н. Стойчев, Антон Франгя. Др. Цанков учител в Цариградския лицей, субсистент в Държавния съвет. Съветник в Българската екзархия, член и представител на Книжовното дружество. Моето възпитание у дома. Освобождението на България. Др. Цанков вицегубернатор в Свищов, председател на Комисията по настаняване на бежанци в Пловдив, депутат в Учредителното събрание от Русе, губернатор на Варна. Идеализмът на първите ни политически дейатели.	
Бележки към втора глава.....	75
Глава III.....	83
Клетвата на Батенберг. Интимните намерения на първия български княз. Неговата кратка биография, характеристика и история. Българските либерали и консерватори. Характеристика на Бурмов, Начович, Греков, Стоилов. Първото българско консервативно министерство [правителство]. Драган Цанков бъл-	

гарски дипломатически агент в Цариград. Александър Людсканов негов втори секретар. Първо и Второ Обикновено народно събрание. Победата на либералите.

Бележки към трета глава 94

Глава IV 97

Либералният кабинет на Драган Цанков. Александър Людсканов главен секретар на външното министерство. Взаимоотношенията на родителите ми с него. Петко Каравелов – нихилист. Дунавският въпрос. Антибългарската роля на Батенберг. Конфликтът му с Драган Цанков, оставката му. Интригите на консерваторите и Батенберг в Европа. Превратът от 27 април 1881 г. 97

Бележки към четвърта глава..... 107

Глава V 109

Борбата на Драган Цанков с пълномощията. Апелът на Гладстон, Гамбета, граф Игнатиев, княз Горчаков. Отвореното писмо до руския представител Хитрово. „Не ти искам медът, не ти искам жилото“. Домашен арест и даване под съд на Драган Цанков. Второ Велико народно събрание в Свищов. Княз Батенберг – български „самодържец“.

Бележки към пета глава 123

Глава VI 127

Младините на Драган Цанков. Тайният годеж. Бягството на годеницата му при него в Цариград. Сватбата. Животът на младоженците в Свищов. Моето раждане. Кръщаването ми. Букурещкият католически владика. Драган Цанков моавин в Ниш и Видин, член на съда и адвокат в Русчук. Животът ни в тия градове. Моето първоначално образование. Заминаването ни за Цариград. Баща ми съветник в Екзархията и учител в турския лицей.

Глава VII 129

Моето заминаване за Виена. Настаняването ми у госпожица Хайцерат Шарлоте. Обиколката на Драган Цанков и Марко Балабанов в 1876 г. из Европа. Разговорите с Дизраели, Бисмарк и император Александър II. Думата на царя Освободител. Пророчеството на Достоевски. Моите претенденти: von Bodor, von Beza Walander. Запознаването ми във Виена с Александър Людсканов – бъдещият ми мъж. Изпращането му да следва в Париж. Второто ми свиждане с Ал. Людсканов. Нашата преписка.

Бележки към седма глава..... 142

Глава VIII.....143

Интернирането на Драган Цанков във Враца. Протестите на населението. Продължаване на борбата. Процесът против Драган Цанков за организиране на въстание против княза и правителството. Драган Цанков – луд. Опитът да го отровят. Одата на Стефан Стамболов „Мъченик“. Писмото на Марко Балабанов. Отиването с майка ми във Враца. Получаване на наследството. Разрешението на Драган Цанков да замине в странство под честна дума. Заминаването ни за Лондон. Интервюто на „Die Presse“ с Драган Цанков във Виена..

Бележки към осма глава.....157

Глава IX.....159

Настаняването ми в Оксфордския университет. Запознаването ми с Гладстон, Форстен, лорд Марлеу, Щаад. Госпожа Киреева. Сътрудничеството ми във в-к „Pall Mall“. Английското възпитание и образование. „Debating Club“ в Оксфорд. Упътванията от Ал. Людсканов.

Бележки към девета глава168

Глава X.....169

Завръщането на Драган Цанков в България. Недопускането му да слезе на българския бряг. Шайката на Григор Начович. Новото интерниране във Варна. Преговорите за помирение с Драган Цанков. Условията му – възстановяване на Търновската конституция. Интригите на консерваторите. Коалиционният кабинет на Драган Цанков. Мерките му за умирение на страната и въвеждане на правовия ред. Сръбските емигранти – Пашич и пр. Интригите на Каравелов. Ролята на госпожа Каравелова. Вестник „Свирка“. Свободните избори на Драган Цанков. Оставката на кабинета. Образуването от Драган Цанков на отделна фракция в Либералната партия.

Бележки към десета глава.....195

Глава XI.....197

Кабинетът на Петко Каравелов – чапкърски режим. Побойщата в Народното събрание. Завръщането ми в България. Динето в двореца. Първият ми бал. Случките със Стоилов, Riedesel, Кояндерови. Ал. Людсканов ми прави предложение. Годажът. Инцидентът с Франтя и Динев. Болестта на майка ми, нейната смърт. Тържественото погребение на майка ми. Един паралел за погребението на майка ми, баща ми и мъжа ми. Моята сватба, младоженци. Каравелов дава мъжа ми под съд.

Бележки към единадесета глава215

Глава XII	217
Съединението. Сръбско-българската война. Вътрешното положение. Пригответенията за детронирането на Батенберг. Конфиденциите на Миларов. Участието на Каравелов. Срещите на баща ми с него – обяд у руския представител. 9 август. Привременно правителство. Ролята на Каравелов. Правителството на Каравелов и Радославов. Правдата. Регентството. Предложението на Стамболов, отказът на Драган Цанков.	
Бележки към дванадесета глава.....	234
Глава XIII.....	239
Становището на Русия, Англия, Австрия, Турция. Заминаването на Драган Цанков в Цариград. „19 февруарий“. Мъжът ми арестуван. Събранието на софийските дами. Визитата на г-жа Каравелова. Запрещението на Драган Цанков да се върне в България. Заминаването ни за Цариград. Патилата на цанковистите в България.	
Бележки тринадесета глава.....	255
Глава XIV	257
Емигрантството. Съемигрантите Бобчев и Маджаров. Изборът на Фердинанд. Неговата кратка биография и характеристика. Поведението на българските емигранти. Българската делегация в Киев. Заминаването ми с децата за Виена. Животът ни в австрийската столица. Болестта на мъжа ми. Интернирането му от Австрия. Болестта на сина ми. Заминаването ни за Петербург. Животът ни там. Българските емигранти – интригите на Ризов, ролята на владиката Кусевич. Фалшификациите и заплашванията на Д. Петков. Намерението ни да емигрираме в Америка.	
Бележки към четиринадесета глава.....	277
Глава XV	281
Настроението в България към края на Стамболовия режим. Русофилските чувства на народа. Стремлението на Фердинанда и ролята на Стоилова. Заминаването ни за Виена. Възванието на Драган Цанкова към българския народ. Интервюто с кореспондента на „Daily News“. Запрещението на българското правителство баща ми да се върне в отечеството си. Заминаването му за Белград. Срещата с мъжа ми. Писмото му до Стоилова.	
Бележки към петнадесета глава.....	294
Именен показалец	295
Географски показалец	300

ПРЕДГОВОР

Прието е да се смята, че началото на пъстротата на политическия живот у нас датира още от времето на възобновяването на българската държава след премахването на петвековното османско иго през 1878 г. Това е така и никой не би се осмелил да оспори тази азбучна истина. Но почти цяла генерация от „строителите на нова България“, както сполучливо ги нарече известният наш публицист, журналист и дипломат Симеон Радев, са дейци, които повече или по-малко бяха взели участие в борбата на българския народ за просветна, църковна и политическа свобода още в доосвободения период. Сред тези дейци особено ярко се откроява колоритната фигура на *Драган Цанков*.

Роден в заможна (за българските условия) семейство, той се включва в църковните и политическите борби на българите, подтикван не от потребността да изкарва прехраната си, а от своето патриотично съзнание да допринесе според своите сили и възможности за премахването на духовното и политическото иго на своите поробени сънародници. Къде ли не го лашкат превратностите на съдбата от средата на миналото столетие до Освободителната война от 1877–1878 г. Неговото име ще срещнем ту като учител, ту като търговец, ту като администратор, ту като издател на вестници и пр., и пр. С каквото и обаче да се е занимавал през цялото това време, неотклонно се придържа към главната си цел – духовното и политическото освобождение на българския народ.

Неуморната дейност му спечелва голям авторитет сред българската общественост. Поради това непосредствено след Освобождението той заема едно от челните места сред българските общественици и политици, които допринасят най-много за изграждането на току-що освободеното ни Отечество.

Демократичните идеи на Възраждането, които слагат дълбок отпечатък на светогледа му, изиграват съществена роля и в неговата обществено-политическа дейност през новата епоха. Неслучайно той е един от дейците, наложители на демократичния дух на Търновската конституция, приета от Учредителното събрание през 1879 г. Поради тази причина изтъкнатият общественик се противопоставя енергично на първото посегателство срещу нея, предприето от княз Александър I Батенберг с държавния преврат от април 1881 г. Макар и не така краен, както някои други наши видни обществени дейци (например Петко Каравелов), той до края на своята обществено-политическа дейност остава искрен привърженик на парламентарната демокрация, както тя е регламентирана от Търновската конституция.

Не е необходимо да изреждаме подробно всичките политически и държавни постове, които Драган Цанков заема в следосвобожденския период. В по-голямата си част те са ни известни още от учебниците по родната ни история. Поради това ще се ограничим да изтъкнем само някои моменти от богатата му и разнообразна дейност, която е специфична само за самия него. Малко познат факт е, че през 1897 г. той доброволно се отказва от лидерския пост на възглавявяваното от него течение на старата Либерална партия, което две години по-късно се преименува в Прогресивнолиберална партия. Днес, при настъпилата политическа апатия, тази постъпка едва ли би направила впечатление някому. Но нека се върнем едно столетие назад и ще видим, че тя е едно уникално явление, защото по една неписана традиция шефският пост в нашите партии се заема от техните лидери *пожизнено*. Нека си припомним случаите със Стефан Стамболов, д-р Васил Радославов, д-р Константин Стоилов, както и някои дейци от по-младата генерация в лицето на Иван Ев. Гешов, Александър Малинов и др. Изключение от тази практика прави наистина Димитър Греков, който в края на XIX в. за известен период се отказва от лидерството си на Народнолибералната партия, но той не е неин основател, а наследява този пост след убийството на Стефан Стамболов.

Лицето, основало дадена политическа партия, гледа на нея едва ли не като на лична собственост и ревностно бди за своето първенстващо положение в партийната йерархия. Обикновено това място не му се оспорва от неговите най-близки другари и съратници.

Изобщо, до войните от 1912–1913 г. шефският пост заема най-важното място в живота на всяка една от съществувалите по онова време политически партии в България, независимо от това какви идейни възгледи са изповядвали те. Лидерът е така да се каже „белият дроб“, чрез който диша неговата партия. Той е всичко за нея: и програма, и действие.

Разбира се, някои от политическите партии си изработват и даже публикуват свои програми. Но тези документи имат по-скоро препоръчителен, отколкото задължителен характер за дейността на всяка от тези партии. За тяхното поведение от съществено значение преди всичко е *волята, позицията* на *самия* лидер в дадения момент.

Като отстъпва лидерския си пост на своя по-млад последовател д-р Стоян Данев, Драган Цанков съвсем не се отказва от политическата си дейност. Макар и на преклонна възраст (достигнал 70-те години), той продължава да участва дейно в политическия живот на страната. В началото на XX в. го виждаме дори председател на XII Обикновено народно събрание – пост, за който се изискват големи сили и енергия, за да се справя с многобройните му задължения във и извън парламента.

Другият съществен момент в обществено-политическата дейност на Драган Цанков са неговата изключително голяма привързаност и обич към

Русия. Неговите симпатии към великата славянска страна са продиктувани от дълбокото му съзнание за нейната освободителна мисия през 1877–1878 г., благодарение на която България възкръсва след петвековното османско иго и отново заживява свой самостоятелен живот. Възглавяваната от него партия се откроява като *най-русофилската политическа формация*, която смята, че малката България може успешно да решава своите външнополитически проблеми, като се обляга най-вече на своята по-голяма сестра, при това освободителка. Изхождайки от тези си разбирания, Драган Цанков решително се бори срещу всички политически течения у нас, които ратуват за прозападна ориентация на страната ни. От тази позиция е и неговото негативно отношение както към първия български владетел княз Александър I Батенберг, така и към неговия наследник – Фердинанд Сакскобургготски.

В своята дългогодишна общественно-политическа, църковна и културна дейност Драган Цанков работи непосредствено с голям брой именити наши дейци. До Освобождението сред тях са Петко Рачов Славейков, Марко Балабанов и др. След извоюване на националната ни независимост неговите най-близки другари и съратници са П. Каравелов, П. Р. Славейков, Стефан Стамболов и др. Когато в средата на 80-те години на XIX в. техните пътища се разделят, той продължава да работи с по-млада генерация дейци. Сред тях е и *Александър Людсканов* – една фигура, общо-взето почти забравена днес. А той също взема дейно участие в общественно-политическия живот на страната в продължение на няколко десетилетия. През цялото това време е сред функционерите, които съставляват най-близкото обкръжение на Драган Цанков. Съдбата се стича така, че става и негов зет, оженвайки се за единствената му дъщеря Недялка. Той обаче не злоупотребява нито с политическото, нито с роднинското доверие на своя партиен лидер и тъст. Нещо повече, не предприема никакъв опит за наследяване на неговото шефско място в партията, когато старият общественик решава да го освободи поради напредналата си възраст. Тази постъпка на младия Александър Людсканов е една ярка атестация за високия му нравствен облик като обществен и политически деец. При това, без да бъде лидер на цанковистката партия, той ѝ се посвещава изцяло и допринася немалко за нейното политическо и организационно стабилизиране в края на XIX и началото на XX в. Затова той спечелва и искрената благодарност на своя тъст.

Припомняме, макар и в най-общи линии, дейността на тези двама забележителни мъже, за да изтъкнем, че и днес тя представлява значителен интерес за всеки, който би пожелал да надникне в нашия обществен и политически живот от средата на деветнадесетото до края на първата четвърт на двадесетото столетие. В много от станалите през това време събития имената на Др. Цанков и Ал. Людсканов заемат видно място. Тази им дейност,

особено на първия, е привличала и продължава да привлича вниманието на немалък брой наши и чужди историци. Така ще бъде и занапред, тъй като изучаването на възрожденската и на следосвобожденската история на нашата страна ще продължи и в бъдеще.

За тези, които ще се занимават или ще искат да научат нещо повече за тези две епохи, и особено за ролята на Др. Цанков и Ал. Людсканов в тях, важен извор са спомените на Недялка Драганова Цанкова-Людсканова. Нейното име е неизвестно за по-широкия кръг на нашата общественост. Но сама по себе си тя също е една твърде колоритна фигура. Като дъщеря на именития наш общественик, тя има рядката възможност да получи солидно за времето си образование. Първоначално неин учител е собственият ѝ баща, но после продължава образованието си в едно от най-реномираните за онова време учебни заведения в Англия. Научава английски език, но заедно с него и немски, и френски, да не говорим за руския. Така тя става една от най-образованите българки в периода до и след освобождението на България от османско иго. Богатата езикова подготовка ѝ позволява да стане ценен помощник отначало на своя баща, а после и на своя съпруг, макар че и двамата също са знаели по няколко чуждестранни езика. Тя обаче не се възползва от благоприятния шанс като дъщеря на единия и съпруга на другия обществен деец да се намесва в тяхната непосредствена дейност, както това правят съратничките на други някои наши обществени и политически дейци от онова време (каквото е например случаят с Екатерина Каравелова – съпруга на Петко Каравелов). Не се стреми и към никакви отговорни постове, а скромно се задоволява с учителската си професия. Но и нея не упражнява дълго време.

През 1922 г. умира съпругът ѝ. Изживеният с него 37 години съвместен живот слага дълбок отпечатък в нейното съзнание. Месеци след неговата смърт в главата ѝ като на филмова лента се въртят спомени за десетки лица и събития. Макар и сломена от постигналото я нещастие, тя намира сили в себе си и се залавя да опише дейността на непрежалимия си другар. Но може ли да направи това, ако не разкаже за дейността и на онзи, който я е създал, и който изиграва изключително важна роля в живота и дейността и на съпруга ѝ – нейният баща? Така вниманието ѝ се съсредоточава не върху една, а върху две исторически личности.

Внимателното запознаване със съчинението ѝ позволява да се открият две характерни особености на нейния похват: неприкритата симпатия към Ал. Людсканов и Др. Цанков като две изключително скъпи за нея личности. И от друга страна – безпристрастност при описание на тяхната обществено-политическа дейност. При това, когато говори за тях като общественици и политици, стремежът ѝ е бил, доколкото това е било възможно, да документира и с източници един или друг момент от тяхната дейност. Това придава

до голяма степен документален облик на нейните спомени, което повдига твърде много тяхната стойност като извор не само за обществения път на Др. Цанков и Ал. Людсканов, но и за немалко събития от историята на България през разглежданите от нея две исторически епохи. Казваме „две епохи“, защото наистина Освободителната война от 1877–1878 г. е разграничителна черта между Възраждането и следосвобожденския период.

Като изтъкваме тези положителни качества на мемоарите ѝ, не можем да не отбележим, че в същото време в тях са налице и някои характерни за този жанр белези – непоследователност при проследяването на историческите събития, известно емоционално отношение към някои от споменаваните обществени и политически дейци (особено показателна в това отношение е позицията ѝ към П. Каравелов и към неговата съпруга) и пр. Тези белези в никакъв случай не бихме квалифицирали като недостатъци. Напротив, те позволяват да се погледне на тези лица и от друг ъгъл, което би спомогнало усилията на бъдещите изследователи на тяхната дейност да я отразят по-всестранно.

Мемоарите на Недялка Цанкова-Людсканова се съхраняват в Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирили Методий“, Ф. 12, оп. 1, а.е. 53. Значителният им обем (над 700 нестандартни листа на машинопис) не позволява главно по обективни (или по-скоро – по финансови) причини тяхното издаване в един том. Затова на вниманието на нашата общественост предлагаме първите петнадесет от общо тридесет и три глави (без Глава шеста, която по необясними причини липсва във фонда на Н. Цанкова-Людсканова). Те обхващат дейността на Драган Цанков и Ал. Людсканов до средата на 90-те години на XIX в. Ако се отдаде благоприятна възможност, готови сме да подготвим за печат и останалата част от тях, в която се проследява дейността на двамата общественици и през следващите десетилетия – до началото на 20-те години на XX в.

При подготовката на изданието са спазени всички изисквания на съвременната археография: за споменатите по-значителни лица и събития се дават пояснителни бележки в края на всяка глава, а за чуждите и непознати думи и изрази такива се дават на съответната страница под линия. Запазен е езикът на авторката, като е осъвременен само правописът. Не се правят никакви съкращения в съдържанието на текста. За по-голямо улеснение в ориентирането на съдържанието на изданието са изготвени и два показалеца – именен и географски.

Изданието е богато илюстрирано. По-голямата част от илюстрациите са взети от общодостъпни източници.

Държим да изкажем своята голяма благодарност на ръководството на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, което още в началото на 90-те години на миналия век ни предостави ръкописа за публикуване.

Причини от различно естество обаче попречиха на своевременното му издаване. Радваме се, че днес, след четвърт столетие, се намери издателство, което се реши да му даде път, за да стане той достояние на нашата общественост, както и на изследователите на възрожденската и следосвободенската ни епоха.

Милен Куманов

ПРЕДИСЛОВИЕ

Ний, съвременниците, преживяваме времена, от които може да се отчаем, от които младото ни и бъдещото поколения ще се срамуват, като четат по-голямата част от съвременния ни печат. Тоя печат неволно докарва човека до убеждението, че това наше многострадално отечество е населено от хора, най-ниско паднали в морално, духовно и патриотично отношение. За да опровергая това, считам за свой свещен дълг да опиша, макар и накратко, живота, делата, идеите и принципите, от които се е водил един скромен, добър, порядъчен, честен, рядко възпитан и образован българин, който да послужи за пример и назидание на младото ни поколение. Това описание ще покаже, че и в България се намират почтени и идеални хора, с които нашето отечество може да се гордее.

Нямам претенциите да пиша своите мемоари, което е станало вече на мода у нас, макар че като дъщеря на български министър-президент и председател на Народното събрание Драган Цанков¹ и жена на българския министър Александър К. Людсканов² бих имала достатъчно материал за това. И двамата – и добрият ми баща, и милият ми мъж, – когато ги молеха за това да напишат своите мемоари, които биха били от голям интерес и поучителност, всякога са отказвали да сторят това на първо място от скромност, понеже са смятали, че това (щяло) да изглежда как[во] те искат да се хвалят. От друга страна тия мемоари някои щяха да ги изтълкуват като желание да се оправдават, за което те са нямали никаква нужда, понеже винаги са изпълнявали свято своя чововечески и патриотичен дълг.

Аз считам за свой свещен дълг да опиша, доколкото позволяват слабите ми сили, своя 37-годишен семеен живот с моя възвишен, мил, любим и безпределно обожаван съпруг, защото съм била рядко щастлива в семейния си живот, защото прекарах 37 години като жена, другарка и помощница на един рядък по възпитание и по възвишената си душа и благородния характер българин, когото даже строгите и требователни [взискателни – б.сът.] англичани нарекоха истински джентълмен (a real gentleman).

Целта ми не е да описвам политическата деятелност на мъжа ми. България има твърде много „големи“ политици и при все това многострадалното ни отечество го сполетяха ред катастрофи, които и баща ми, и мъжът ми с горчивина предвиждаха. Ще ми се главно да опиша домашния и семейния ни живот, да опиша мъжа си като човек, неговите възгледи и мнения, за да могат младите поколения да видят, че в близкото ни минало, свързано с епохата на преждевременното ни морално и духовно падение, е имало хора с чиста и висока духовна култура, чужди на материалните тенденции на съ-

временниците, имало човек, който е виждал щастието си в нравствеността, чистотата, в честното изпълнение на своя дълг на гражданин, съпруг и баща.

Мъжът ми обичаше хората, вярваше им, не искаше да вижда лошите им страни. Той имаше силата и величието на душата да прощава сторените му злини, както и неблагодарността както на политическите си неприятели, така и на приятелите, и да продължава да прави добрини на всеки, комуто както можеше. Нашата жестока българска действителност, чудовищният егоизъм и завист, които над всичко царят у нас, не се отразиха никак на него и до 67-годишната си възраст той остана с млада душа, благородна и чиста, постоянно работейки за отечеството си и човечеството. С рядко образование, което той до последния час на живота си усъвършенстваше, изключително здрав физически благодарение (на) редовния живот, който е водил от млади години, мъжът ми можеше още дълго да живее, обаче сърцето му не издържа – сполетелите България за последните десет години нещастия го сломираха. Свидетелка на тия душевни и морални мъки, които преждевременно го сломираха и които за чуждите хора бяха скрити, аз съм длъжна да разправам за действителните причини, така старателно скривани, които са предизвикали тая негова преждевременна смърт.

Това е целта на настоящите ми спомени, това е последната ми дан, която имам да платя на тоя свят, дан – толкова по-тежка, защото тя е истината.

*Белград – София
1922–1923 г.*

Недялка Драганова Цанкова-Людсканова

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПРЕДИСЛОВИЕТО

1. **Драган Цанков** (26.X.1828–11.I.1911) – роден в гр. Свищов. Първоначално учи в родния си град Елена, след което завършва Априловската гимназия в Цариград. Продължава образованието си в Одеската семинария и гимназия. Един от активните участници в униатското движение в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. По-късно е съдебен и административен деец в Русе и Ниш. Председател на Българското читалище в Цариград. (1876). След потушаване на Априлското въстание от 1876 г., по поръчение на Българската екзархия заедно с Марко Д. Балабанов обикалят европейските столици, за да запознаят общественото мнение с българския въпрос. В периода на Временното руско управление (1877–1878) е вицегубернатор на Свищов, Велико Търново и Русе. Окръжен управител във Варна. Депутат в Учредителното събрание във В. Търново (1879). Участва активно в изработването на конституцията. Един от водачите на Либералната партия, а от 1884 г. – на едно от теченията в нея, което през 1897 г. се обособява като Прогресивнолиберална партия. Назначаван за министър-председател 1880 и 1883–1884. Заема и редица министерски постове. Председател и на XII Обикновено народно събрание. По време на Режима на пълномощията (1881–1883) е репресиран. В годините на Регентството (1886–1887) и на първия стамболовистки режим (1887–1894) е емигрант в Русия.

Лит. Шишманов, Ив. Д. Драган Цанков. – Българска мисъл, 1928, №1, с. 14–29; Ковачева, М. Драган Цанков – общественик, политик и дипломат до 1878. С., 1982; Николова, В. Драган Цанков. Политик на две епохи. С., 1894.

2. **Александър К. Людсканов** (3.III.1854–4.III.1922) – роден във Велико Търново. Завършва „Робърт колеж“ в Цариград (1875). Продължава образованието си в Новоросийския университет. По време на Руско-турската война 1877–1878 г. е преводач в Щаба на генерал М. Д. Скобелев. Депутат в Учредителното събрание във Велико Търново (1879). Един от най-близките съратници на Др. Цанков и негов зет. Заема неколkokратно различни министерски постове.

Лит. Ташев, Т. Министрите на България (1879–1999). С., 1999, с. 267–269; Цураков, А. Правителствата, народните събрания и атентатите в България. Енциклопедия. С., 2008, с. 77–78.

ГЛАВА I

Александър К. Людсканов. Детство. Учение в „Робърт колеж“ и в Медицинския факултет на Новоросийския университет. Болестта му в Цариград и Одеса. Освободителната война Назначението му при княз Черкаски. Отиването му на фронта и зачисляването при генерал М. Д. Скобелев. Ловча, Плевна, Шипка, Одрин, Сан Стефано. Рекогностировката на Цариград. Делегат на Татар-Пазарджишкия окръг.

Мъжът ми Александър Кочов Людсканов е роден в град Велико Търново 1854 г., месец март. Точно датата на раждането не е могла да каже майка му, доколкото тя помни, това е било на 3-ти март. Произхожда от доста заможно семейство, главно хора почитени и с добро име. Баща му Кочо Людсканов, или Дългия Кочо, както го наричаха поради високия му бой, е родом от село Драгижево, преселил се е във Велико Търново, гдето се е занимавал с кожухарство.

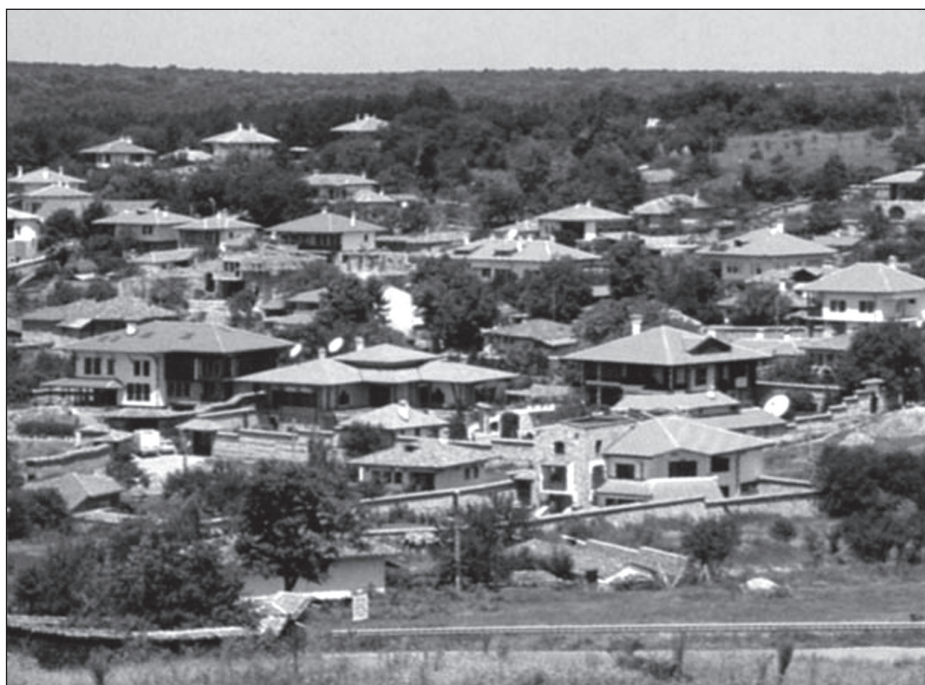

*Велико Търново – родното място на Александър К. Людсканов.
Съвременен изглед*

В същия град той е основал и спиртна фабрика, като още по онова е ходил по търговия в Лайпциг, Германия. Майка му била дъщеря на хаджи Паскал, потеклото ѝ било от Арбанаси, от болярската махала – нашия тъй назоваем „Версай на българските царе“. Помня как ний всички младите закачахме „нине“, както казвахме на свекърва ми, според децата ѝ, че тя е „болярка“. Свекърът ми по онова време се отличаваше с предприемчив дух, бил е в работата си енергичен, трудолюбив. Още от онова време той е бил от редките българи с либерални понятия за семейния живот и за жената. Свекървата ми с гордост ни разправяше как мъжът ѝ, когато му идвали вкъщи познати и търговци по работа или на гости, винаги е изисквал от жена си непременно да излезе пред гостите в гостната стая, за да ги поздрави, да седне и да разговаря с тях. Даже когато отивал на лозе, той я накарвал и нея да язди кон, а не да върви пеша подире му. Още като съвсем малки, бащата на мъжа ми е искал да заведе двете си по-големи деца – дъщерята Евгения и сина Александър да учат в Лайпциг, обаче го настига ранна смърт в София, гдето той отиваше да отвори и там спиртна фабрика. По пътя за София, около Арабаконашкия проход разбойници го нападнали, за да го ограбят, и тежко го нараняват. Пренесен в София, той се поминал.

*Село Драгижево, Великотърновска област –
родното място на бащата на Александър Людсканов. Съвременен изглед*

*Село Арбанаси, Великотърновска област –
родното място на майката на Александър Людсканов. Съвременен изглед*

Когато моят свекър, разправяше ми моят мил Алекс, както аз наричах моя любим мъж, заминал за София, те са били три деца – дъщеря Евгения, син Александър – моя бъдещ мъж, и втор син Георги. И трите деца тогава са били съвсем малки. Моят мъж, като средният от децата, смътно си спомня за баща си. Той си спомняше сцената, която му останала в паметта преди заминаването му за София, отгдето той вече не се върна. Всички – бащата, майката и трите деца – били наредени пред иконата вкъщи, пред която се помолили на Бог. След това целунали иконата и ръката на баща си, който благословил всички домашни. Но скоро след заминаването му дойде страшната вест за неговата смърт.

Три години след смъртта на първия ѝ мъж, майката на мъжа ми се оженила за втори път за Рачо Илиев, от който брак е имала също три деца – синове Паскал и Стефан и дъщеря Райна. За тях също мъжът ми е бил като втор баща – било приживе или после смъртта на баща им.

До 1870 г. Алекс е посещавал училището в Търново и когато нея година сестра му Евгения се омъжва за търновския търговец Петър С. Пипев, той заминава през Варна за Цариград, гдето постъпва в американското училище „Робърт колеж“¹ (Robert College). Току-що пристигнал във Варна, на път за

Цариград, той се научава за падането на Седан и за пленяването на прочутия тогава Наполеон III², което му направило голямо впечатление.

Свекърва ми често ми е разправяла за мъжа ми, понеже, когато тя живееше в София при мене или при другите си синове, мене ми беше най-приятно, когато тя ми говореше за моя Алекс, особено за онова време, когато аз още не съм имала щастието да съм с него.

За мъжа ми както от страна на майка му, така и от тая на братята му, сестрите му, роднините и дори познатите, винаги се говореше с любов и едно почитание, което се има по отношение на баща или духовно възвишен човек. От малък той още е проявявал голяма сериозност, смиреност, трудолюбие, благовъзпитаност. Той никога не е ходил да играе по улицата с другите момчета, никога не се е биел с другарите си, никой никога не е чул от него една псувня или непристойна дума. Той не е ходил на реката да се къпе и да причинява с това неприятности и страхове на майка си. Когато не е бил в училището, бивал е къщи, гдето понякога е помагал на майка си или повечето време четял. Алекс е бил единственият от унуците на баба си, от майчина страна, на която ходил да чете евангелието и тя винаги е ценяла него най-много от унуците си, всякога ще го гости с някой сладкиш, ще си разправи тъгите, и често му давала по една златна парица. Тия златни пари Алекс е скътвал и при заминаването си да учи в Цариград той ги подарява на майка си като „испроводяк“, както се изразяваше свекърва ми. Никога, казваше тя, тя не била принуждавана да „мумри“ Александрия, както го наричаше тя, а за бой и дума не можеше да става. Като дете, тя с него даже се е съветвала за всичко и него е смятала още от малък като глава на семейството поради неговото благоразумие, неговата доброта и справедливост.

Какъвто Алекс е бил къщи, тъй е продължавал да бъде и в „Робърт колеж“ в Цариград – примерен ученик, както в учението, така и в поведението си. Освен занятията си в „Робърт колеж“, мъжът ми още там се е самообразовал, като усърдно е четял най-разнообразни предмети. Това свое самообразование той е продължавал през целия си живот.

*

По едно време в колежа се разболяват синът на директора Уошбърн³, Тъпчилещов и моят мъж. Докторът и за тримата казал, че има голяма опасност да заболее от туберкулоза и те непременно трябвало да пътуват по море, което ще им спомогне, тъй като те били още млади, щото болестта, която беше още в началото, да не се развие. Синът на директора веднага отпътувал за Америка с майка си, Тъпчилещов отива при родителите си на о-в Халки, а моят беден мъж решава да си остане в училището да продължи образованието си, та какво Бог даде.

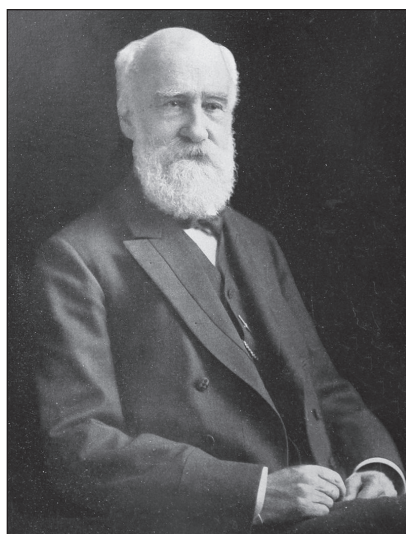

Сградата на „Робърт колеж“ в Цариград

Поменатият Славчо Тъпчилещов беше от едно много почтено и порядъчно българско семейство. По-късно той беше за кратко време секретар на Фердинанд⁴. Неговото уволнение от тая длъжност стана неочаквано и без всякакви видими за хората мотиви. Скоро след уволнението му, мъжът ми, който бил още в „Робърт колеж“ в най-добри и другарски отношения с него, среща го на улицата и го запитва за причината на уволнението му.

Славчо Тъпчилещов с възмущение, което съответстваше на неговата вродена почтеност, казва на мъжа ми, че Фердинанд искал да го ожени за любовницата си и по-неже той отказал да стори това, веднага бил уволнен. Скоро след това обаче за тая особа се намира друг мъж, един наш дипломат, а впоследствие министър и държавник.

В 1875 г. моят мъж свършва образованието си в „Робърт колеж“ и заминава обратно във Велико Търново, гдето намерявал да остане поне една година да си отпочине и се поправи от боледуването и тогава чак да се реши къде да иде да продължава образованието си и каква професия да избере.

Джордж Уошбърн

Джанюаръс Макгахан

*Княз Алексей Николаевич
Церетелев*

По него време дохождат в България и биват в Търново известният кореспондент на английския вестник „Таймс“ Макгахан⁵ с княз Церетелев⁶ и Скайлър⁷. Там те се запознават с мъжа ми и като знаещ добре английския и французкия езици, даже и турския, които е учил в „Робърт колеж“, го молят да ги придружава из България.

*Изглед от Новорусийския университет,
в който Александър Людсканов следва медицина*

Той се съгласява и тръгва с тях из България, гдето тия чужденци констатира турските зверства над българите. С това мъжът ми си навлече преследванията от страна на турците. Като се научава, че се готвят да го арестуват, Алекс се решава да замине веднага за Одеса. Там той постъпва в новооткрития Новоросийски университет, с намерение да следва медицина.

По него време е имало в Одеското юнкерско училище и други българи, между които и съгражданинът му Иван Сарафов⁸, който го поканил на един бал на училището им. На тоя бал мъжът ми силно изстива и докторът от Университета казал на един негов другар, че най-доброто за него е да замине обратно за отечеството си, та там спокойно да си умре, а не в чужбина.

Юджин Скайлър

Докторът казал, че левият му дроб бил вече заразен. Гореказаният му другар се бил толкова смутил, че без заобикалки му разправил за присъдата на доктора. Въпреки това, щом като станал от леглото моят мил мъж продължил да посещава университета. И тъй, осъден от докторите на смърт, моят Алекс не пада духом и остана жив. За това твърде много е способствала неговата изключително силна воля. Пълнен господар на своя дух, той надвил натурата и с редовен живот преодолел слабия си организъм и начинающата си болест.

Силната воля на моя мъж, почвайки от тия млади години и до самата му смърт, се изразяваше в пълното обладаване и господството над духовните си морални, умствени и интелектуални сили и в абсолютното самообладание. Към всичко това трябва да се прибави още извънредният му алтруизъм. Той имаше изключителната сила да си налага смирението, отстъпчивостта, примирителността, да си наложи общите интереси пред личните такива.

У нас, в България, благодарение пълното отсъствие на духовна култура, силна воля се смята обикновено способността да се налага на другите, макар и чрез жестокост и безскрупулност.

Затова много хора, които под силна воля разбират това второто, вулгарното определение, смятаха мъжът ми за мек и отстъпчив, дори за слабохарактерен.

*

Когато мъжът ми следвал в Новоросийския университет, Русия обявява война на Турция за освобождението на България и Алекс е един от първите българи, постъпили доброволци в руските войски. Отначало мъжът ми бил в гражданската част при княз Черкаски⁹, комуто българинът от Москва Станишев го е препоръчал. Мъжът ми обаче на всяка цена е искал да премине във войсковите части. За негово щастие той случайно се среща с княз Церетелев, на когото изказва болката си, че не иска да служи в гражданската част и има горещо желание да мине във войската.

Княз В. А. Черкаски

Веднага княз Церетелев го запознава и препоръчва на младия и буен генерал Скобелев¹⁰, който впоследствие се прочува като „Белия генерал“. Последният веднага причислява мъжа ми към своя щаб и с войските на генерал Скобелев той взел участие в цялата Освободителна война и специално в боевете при Ловеч, Плевен, преминаването на Балкана, ужасите при Шипка. Той взел също участие в тайната рекогносцировка на Цариград и Босфора за случай на едно завземане на тоя град и околностите му от руските войски. Мъжът ми като познаващ добре Цариград, като знаещ английски и турски езици, е придружавал двамата руски генерал-щабни офицери, и тримата преоблечени като английски туристи.

На два пъти те са били спирани и разпитвани от турската полиция и са успявали да се представят като английски туристи. След като изпълнили успешно мисията си и са донесли твърде ценни сведения от рекогносцировката, генерал Скобелев много им благодарил. Мъжът ми бива награден за всичко с ордени „Св. Станислав“ и „Св. Анна“ с мечове, със сребърен медал за преминаването на Шипка, с румънския железен кръст за преминаването на Шипка, с румънския „Железен кръст“ за преминаването на Дунава и с български войнишки кръст „За храброст“. Впоследствие генерал Скобелев е казал, че ако русите бяха се решили тогава да завземат Цариград, то мъжът ми и другарите му руски офицери за тая рекогносцировка щели са били да бъдат наградени с твърде високи ордени. Още тогава моят мъж не е държал за суетни работи като ордени, положение и пр., а е държал на либералните

идеи и генерал Скобелев често го е закачал, като го е наричал „волнодумец“. Генералът постоянно е убеждавал мъжа ми да стане настоящ военен, а наместо ордени щял да го награждава с военни чинове, та след свършването на войната да иде с него в Петербург и да постъпи в Генералщабната академия. Мъжът ми обаче се отказал от военната кариера и предпочел живот на свободен гражданин.

Генерал М. Д. Скобелев, при когото Ал. Людсканов служи през по-голямата част от Руско-турската война от 1877–1878 г.

Когато през време на войната Скобелев е идвал в Търново, той всякога се е спирал в къщата на моя мъж. Моят Алекс през цялата война е бил гост на софрата на славния руски генерал.

По-късно, след Освобождението, като следва в Париж, той пак се е срещал там със Скобелев. Той му представил дори всичките българи, следващи тогава във французката столица. Това беше по времето, когато Скобелев в Париж държал войнствената си реч против Германия.

Ще приведа текстуално атестацията, която генерал Скобелев е дал на мъжа ми. Правя това, защото са разпространявани слухове, че той не е взел никакво участие в Освободителната ни война, както много от ония, които по-късно поискаха да играят и играха у нас политическа роля.

СВИДЕТЕЛЬСТВО

N 4707

Дано сие студенту Императорского Новороссийского Универ – болгарину Александру К. Людсканову, уроженцу города Тырново (Болгарии) в том, что со 2-ого июля 1877 года по 1-ое ноября 1878 года он служил при мне, в качестве переводчика. Все возложенные на него обязанности и поручения он исполнил с большим успехом, добросовестностью и знанием и вообще, во всем всегда отличался честностью и преданности службь.

Студент Людсканов, в продолжении всей кампании с турками, везде был со мною. Он не оставлял меня при рекогносцировках и атаках под пулями и гранатами неприятеля.

После первого перехода за Балканы в июле месяце 1877г., он своим влиянием вывел всех жителей деревни Шипки и исправил дорогу Шипченского перевала, помогал укреплять гору Св. Николая, когда я был назначен комендантом этого прохода.

Под городом Ловчей и городом Трояном он посылал лазутчиков, собирал сведения о количестве, состоянии и расположении турецких войск и участвовал со мною при взятии г. Ловчи (22 августа 1877 г.). 27 ноября 1877 г. он первый узнал от перебежчиков (турок и болгар), что неприятельская войска очистили свои укрепления и что 28-го ноября они решились оставить г. Плевно и пробиться через наши войска.

После взятия г. Плевно Людсканов помогал доктору Студницкову очищать мечети и училища наполненные неприятельскими трупами.

По перехода за Балканы, Людсканов, вместе с майром 64 пехотного Казанскаго полка Нефедьевым устроил пекарни, для хлебопечения в г. Тырново – Сеймен и г. Люле-Бургас и таким образом, при самых неблагоприятных условиях, он много способствовал продовольству ват, войска, вверенного мне авангарда, в то время когда интенданство не имело возможности так быстро доставлять войскам провiант.

После форсированного марша войска вверенного мне авангарда, когда мы стали на позициях у Константинополя, Людсканов вместе со старшим адъютантом авангарда Генерального штаба капитаном Сахаровым, с успехом произвел рекогносцировку Константинополя и его окрестностей в то время, когда положение наше с турками далеко еще было невыясненным и каждый шаг их с этой целью мог стоить им жизни.

За все упомянутые мною заслуги Людсканов, по моему представлению, удостоился получить орден „Св. Станислава“ 3 степени с мечами и бантом, а так же вторично представлен мною к награждению орденом „Св. Анны“ 3 степени с мечами и бантом. В чем подписом с приложением казенной печати удостоверяю. Октября 31 дня 1878 года. Адрианополь.

Командующий 4 армейским корпусом

Генерал-Адъютант /п/ Скобелев

*

След подписването на Санстефанския договор¹¹ и изпразването на бившата Източна Румелия от руските войски, мъжът ми е взел най-живо участие в образуването в Източна Румелия на гимнастическите дружества¹², които тъй много заслужиха на народното ни дело.

В качеството си на член на централния комитет на тия дружества, председателят на които е бил иконом поп Георги Тилев¹³ от Татар Пазарджик, другият член покойният К. Величков¹⁴, мъжът ми с другарите си е спомогнал за създаването на едно силно народно движение.

*Печатът на Централното
настоятелство на
Гимнастическите дружества*

То станало причина да не се окупира Балканите от турска войска и да се застави първият генерал-губернатор на бившата Източна Румелия при идването си да хвърли феса и да наложи българския калпак.

Георги Тилев

Константин Величков

За откриването във В. Търново на Учредителното събрание¹⁵ мъжът ми, упълномощен от град Татар Пазарджик, заедно с още други пратеници от Източна Румелия се явява в старата българска столица и взема участие в общото негласно Народно събрание, в което заседавали представителите на

Северна България и решавали въпроса дали да се подчинят на раздялата на отечеството им, решена в Берлин.

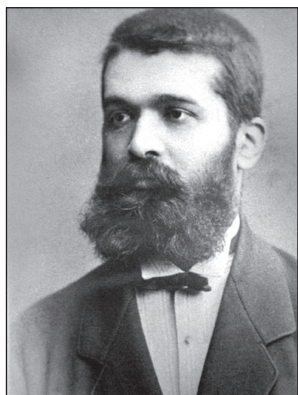
Именно в тия съвместни събрания и разисквания на депутатите от Северна и Южна България в старопрестолния град, моят Алекс се е запознал с баща ми – негов бъдещ тъст. Тогава той е имал случая да оцени патриотизма на баща ми и да тегли паралел между неговите думи и тия на демагога Каравелов.

В Учредителното събрание ясно и точно се определиха две партии известни под името консерватори и либерали. На последните е симпатизирал мъжът ми.

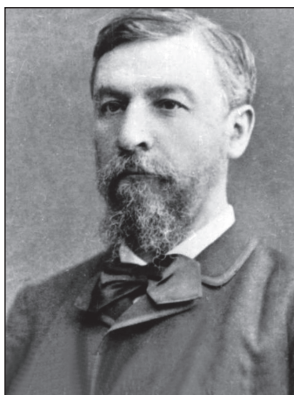

Сградата на Учредителното събрание във Велико Търново

В първата се сгруппирали всичките остатки и последователите на отживелия времето си съществуващ в турско време чорбаджилък с прибавление на духовенството ни. Във втората, Либералната партия, се бяха сплотили всички ония млади, интелегентни и пълни с деятелност сили, които неуморно се бяха борили и трудили за събуждането и възраждането на народната съвест и освобождението на отечеството ни от 500-годишното владичество на турците. Водители на Консервативната партия се обявиха г. Начович¹⁶, Бурмов¹⁷, Греков¹⁸, Балабанов¹⁹, Икономов²⁰ и владците; водителите на либералната партия бяха г. Драган Цанков, П. Славейков²¹, П. Каравелов²².

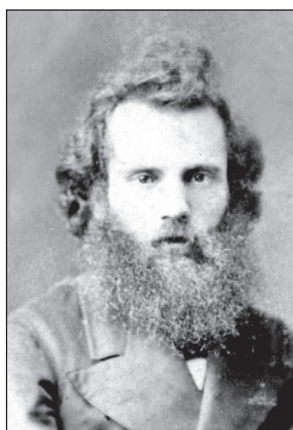
Григор Д. Начович

Тодор Бурмов

Марко Д. Балабанов

Петко Каравелов

Петко Славейков

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

1. „Робърт колеж“ – американско училище в Цариград, Основан през 1863 г. До 1971 г. функционира като колеж, а след това е преобразуван в средно училище. Сред завършилите го българи са: Върбан Винаров – военен, генерал Иван Стефанов Гешов – политик и дипломат, Илия Гологанов – деец на Върховния македоно-одрински комитет, Петър Димитров – дипломат, Тодор Иванчов – политически и държавен деец, Михаил Маджаров – политически и държавен деец; Стефан Панаретов – дипломат, Константин Стоилов – политически и държавен деец, и др.

Лит. Уошбърн, Джордж. Петдесет години в Цариград. (Спомени за „Робърт колеж“.) С., 1980.

2. **Наполеон III** (1808–1873) – френски император (1852–1870).
3. Джордж **Уошбърн** (1833, Бостон–15. II.1915, САЩ) – американски учен и обществен деец. Като дългогодишен директор на „Робърт колеж“ (1877–1903) имал заслуга за научно-просветната и политическата подготовка на плеяда български интелегенти, финансисты, партийни водачи, дипломати, учени и др., които в различно време заемали висши длъжности в управленската структура на новата българска държава. Автор е на спомени: „Петдесет години в Цариград (Спомени за „Робърт колеж“)" (1930; 1980).
4. **Фердинанд** (1891–1948) – германски принц, княз (1887–1908); цар на българите (1908–1918).
5. Джанюариъс **Макгахан** (1844–1878) – американски журналист през XIX в. Известен в България като специален военен кореспондент на лондонския вестник „Дейли Нюз“ след Априлското въстание (1876) и по време на Руско-турската война (1877–1878). Ярък застъпник на българската национална кауза.

Лит. Страшимиров, Димитър Т. История на Априлското въстание. Т. III. Пловдив, 1907, с. 360–361; Генов, Цонко. Освободителната война 1877–1878. С., 1978, с. 301; Димитров, Теодор Делчев. Януари Макгахан 1844–1878. Биография, документи и материали“. С., 1977.

6. Алексей Николаевич **Церетелев** (1848–1883) – наследствен грузински княз, дипломат от Русия. Участник в Руско-турската война (1877–1878). След края на Априлското въстание от 1876 г. е включен в дипломатическа комисия, която разследва турските зверства в българските земи. Проявява се като страстен застъпник на българската национална кауза. През същата година заедно с дипломата от САЩ Юджийн Скайлър разработват проект за автономна България, представен на Цариградската конференция. Участва в Руско-турската война (1877–1878). Проявява се при освободението на Търново, премианването на Предния отряд на генерал Й. В. Гурко през Хаинбоазкия проход и битката при Телиш. След войната е генерален консул на Русия в Пловдив (до 1882). След Берлинския конгрес участва в международната комисия, съставила Органическия устав на Източна Румелия.

Лит. Емануилов, Е. Участието на А. Н. Церетелев в Руско-турската освободителна война 1877–1878 г. според неговите „Писма от похода“. – В: Известия на музеите от Южна България, 1980, с. 185–191.

7. Юджин **Скайлър** (1840–1890) – американски учен, писател, пътешественик-изследовател и дипломат. През 1876 е генерален консул и секретар в легацията на САЩ в Цариград. След потушаване на Априлското въстание от 1876 г. разследва турските жестокости. През